

INTERNATIONALEN: IN EIGEN KRING

Tussen januari 1870 en december 1871 zouden de Amsterdamse Internationalen zich vrijwel uitsluitend wijden aan het streven naar vakvereniging, en ook in 1872 bleef dit een voorname plaats innemen. De Amsterdamse Internationalen streefden er lang naar, hun iwv te laten uitgroeien tot een landelijk verbond van plaatselijke vakverenigingen. Openbare bijeenkomsten voor werklieden 'uit alle vakken' werden in deze twee jaren niet belegd. Nergens bewoog men zich vrijer en gemakkelijker dan in eigen kring: onder vakbroeders, in eigen dranklokalen en in de huiskamer.

VAKVERENIGING

Aanvankelijk leken de successen op het terrein van de vakvereniging bemoedigend genoeg. De Internationalen wisten in korte tijd vakverenigingen van de grond te krijgen, juist in beroepen waar dat niet voor de hand had gelegen. Verenigingen van sjouwers, takelaars, vlotters en 'ruighoutbewerkers', van borstelmakers, scheepstuigers, kuipersgezellen, houtzaagmolenaarsknechts, steenhouwers, bakkersgezellen, mandenmakers, kantoor- en pakhuisbedienden, hoedenmakers en zelfs van joodse kleine venters kwamen op initiatief van het iwv tot stand.¹ Voorzover zij niet al na korte tijd verdwenen, toonden deze vakverenigingen zich echter afkerig van de Internationale. Dat was wel ondankbaar, maar veel zorgen maakte Hendrik Gerhard zich over deze ontwikkeling vooralsnog niet. Begin oktober 1871 verzekerde hij Karl Marx, secretaris voor Nederland in de Londense Algemene Raad, dat wanneer de nood aan de man kwam, velen die zich nu nog 'nationaal' wilden organiseren, vanzelf hun weg naar de Nederlandse afdelingen van de Internationale zouden vinden.² Het was een optimistisch geluid dat al snel volkomen misplaatst zou blijken.

Op het terrein van de vakbeweging verschenen de Internationalen nu eenmaal relatief laat. De vroegste Amsterdamse vakverenigingen bestonden al enige jaren, opgericht als ze waren in 1866 of kort daarna. De bestuurders van deze organisaties kenden elkaar, hadden onderling een informele rangorde vastgesteld en vormden daarmee in Amsterdam een kring waartoe de nieuwlichters van het iwv geen toegang kregen.

Bro N 735
6

WERKMANS- LIEDEREN,

DOOR

P. J. LUITINK,

IN LEVEN LID VAN HET

INTERNATIONAAL WERKLIEDEN-VERBOND.

VIERDE DRUK.

AMSTERDAM,

H. H. HUISMAN.

Kerkstraat bij de Leidschestraat, CC 616.

1872.

Prijs 5 Cents; bij twaalftallen, ter verspreiding, 30 Cents;
25 ex. 50 Cents.

Enige invloed kregen de Internationalen wel onder georganiseerde typografen, sigarenmakers, metselaars en suikerbakkers, doordat bestuurders van deze vakverenigingen tevens lid waren van het rww. Toch zouden ook dezen er niet in slagen de meerderheid van hun vakbroeders mee te krijgen. In de gezamenlijke vakorganisaties zou de Internationale zelfs haar voornaamste tegenstander ontmoeten. In oktober 1871 kwam een monsterverbond tot stand van christelijk conservatieve vakverenigingen uit Rotterdam en Utrecht en de vooruitstrevend liberale Amsterdammers rondom meubelmaker Heldt. Dit samenwerkingsverband van lokale verenigingen, het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV), zou er vanaf 1872 in slagen, de invloed van de Internationalen op het vakverenigingswezen vrijwel geheel uit te bannen.³ De Internationalen bleef toen niet veel anders over dan zich op een algemener publiek van Amsterdamse werklieden te richten, zoals op de Dalrust-bijeenkomsten inderdaad gelukte.

Toch waren er drie vakverenigingen waarbinnen de geest van de Internationale in volle vrijheid waaien kon. De Amsterdamse vakverenigingen van steendrukkers, kleermakers en metaalbewerkers waren als enige aangesloten bij het rww, al verschilde hun optreden nauwelijks van dat van de vakverenigingen die zich bij het ANWV aansloten. Onderling hulpbetoon moet wel het voornaamste werkerterrein van alle groepen georganiseerde vakgenoten zijn geweest, of zij zich nu 'Nationaal' of 'Internationaal' noemden. Natuurlijk werd zo nu en dan om hoger loon of een kortere arbeidsdag gevraagd, werden petitie's verzonden en werd een heel enkele keer het werk neergelegd, maar dergelijke gebeurtenissen bleven uitzondering. Veel meer geld, tijd en aandacht werd besteed aan inzamelingen voor armlastige weduwen en wezen van collega's, slachtoffers van arbeidsongevallen, zieken en andere onfortuinlijken.⁴ Daarmee namen de vakverenigingen een taak op zich, die voordien was vervuld door geloofsgenoten, familieleden, buurtgemeenschappen of de werklieden uit één bedrijf. De verschuiving was van belang, maar van een formalisering of verzakelijking van de onderlinge hulp was ook in de vakverenigingen nog nauwelijks sprake.

Zoals bij de informele arrangementen onder buurtgenoten, familieleden en bedrijfsgenoten, waren de uitgekeerde steunbedragen niet afkomstig uit een tevoren aangelegde kas. Pas wanneer de nood aan de man kwam, werd een inzameling gehouden, en altijd werd ingezameld ten behoeve van concrete gevallen, waarbij in vergaderingen en in *De Werkman* de toedracht en niet zelden ook naam en adres van de begunstigden werden vermeld. De zoon van sigarenmakersvoorman J.W. Wertwijn had het daar moeilijk mee. Op het jaarfeest van Door Vriendschap Bloeiende was zijn vaders armoede weer eens ter sprake gebracht, waarop hij in de zaal was opgestaan en had verzekerd dat men voor zijn vader niet hoefde te bedelen. Die familietrots werd in *De Werkman* echter terzijde geschoven:

Een broeder te helpen is hem slechts iets *leenen*; morgen helpt hij mogelijk mij; een volgend jaar wellicht u, en zoo helpt de *een* den *ander*; doet men dit niet, zoo maakt men zich schuldig aan *plichtsverzuim*.⁵

Dergelijk openbaar inzamelen was dan ook geen nodeloze vernedering, maar een middel om misbruik te voorkomen. Zoals druk sociaal verkeer, roddel en een transparant persoonlijk leven ten grondslag lagen aan het vertrouwen dat nodig was voor wederzijdse hulp in de buurt, zo bleven diezelfde elementen onontbeerlijk bij de broederhulp van de vakverenigingen.⁶

Het voornaamste verschil tussen 'Nationale' en 'Internationale' vakverenigingen lijkt juist te hebben bestaan in de vormgeving van het gezellig samenzijn. Op dit terrein ontwikkelden met name de metaalbewerkers van Willem Ansingh en de kleermakers rond Hendrik Gerhard in de loop der tijd een eigen stijl, die hen, meer dan vakbondsstrategie of organisatiestructuur, van het ANWV onderscheidde. Het *Reglement* van het Nederlandse IWV uit begin 1872 liet aangesloten verenigingen volkomen vrij in hun aanpak, maar suggereerde naast ondersteuning bij ziekte, ouderdom en overlijden, expliciet de vorming van 'societeiten tot onderling vermaak'.⁷ Een bezoeker van een vergadering van 'Internationale' smidsgezellen toonde zich in maart 1872 aangenaam verrast door de sfeer die er in hun lokaal op de hoek van de Kloveniersburgwal en het Rusland heerste. Zijn waardering was des te opmerkelijker omdat de bezoeker zelf lid was van de ANTB, die toch algemeen gold als het voorbeeld voor andere vakverenigingen. Ansingh en Maagdenberg hadden kort en zakelijk gesproken en een schoon lied voorgedragen. De bezoekende typograaf was over het gebodene zeer te spreken: 'men voelde zich als 't ware thuis'. Een paar maanden later was andermaal een typograaf bij de smeden te gast en ook die vond het besprokene 'boeiend en nuttig', veel meer zelfs dan hij in zijn eigen vereniging gewoon was.⁸

De Internationalen moesten zien een eigen traditie te ontwikkelen. De kleermakers van Hendrik Gerhard vergaderden in het najaar van 1871 dan ook koortsachtig over de vraag hoe hun eerste jaarfeest de nodige grandeur te geven. Zaal Eik en Linde in de Plantage was beschikbaar en verschillende leden en hun vrouwen bleken bereid een voordracht, lied of duet te brengen. Het repertoire vermengde bestaand werk met een nieuw, sociaal geluid: naast een aria uit de opera *Flotow* werd het radicale 'Kanailje-lied' gezongen, en jonge juffrouw Bakels' voordracht 'Het Weesje' werd voorafgegaan door 'De gevels van de Huizen', waarin gezelschap Heinze de woontoestanden aanklaagde en tevens vaststelde, dat liefde en broederschap gewoonlijk huisden in de hutten der armen. Ook de zangvereniging der typografen verleende haar medewerking, maar zulke eerbiedwaardige gasten moesten wel op passende wijze ontvangen worden. Uiteindelijk werd besloten de zingende drukkersgezellen bij hun aantreden welkom te heten met het schenken van een 'eere wijn'. Het jaarfeest werd een groot succes, met wel 400 aanwezigen, die tot 5 uur in de ochtend bleven dansen. De politie constateerde dat de stemming opperbest bleef: 'Een klein aantal der feestvierenden was dronken, doch onaangenaamheden hebben niet plaats gehad.'⁹

Voor alle vakverenigingen was het zaak de leden het gevoel te geven dat zij in de vergaderingen 'thuis' waren. Daartoe moest allereerst gezorgd worden voor een vaste vergaderplaats. Dat lukte de kleermakers en smeden gelijktijdig

tegen het eind van 1870.¹⁰ Een 'eigen' lokaal waar de leden steeds op dezelfde dag van de week bijeen konden komen, was van grote betekenis. Alleen zo kon vergaderingsbezoek een vaste gewoonte worden, en alleen in een groep van vaste, regelmatige bezoekers konden gezelligheid en onderling vertrouwen bloeien.

Een andere belangrijke factor in dezen bleek het ledental. Dat bleef steeds klein genoeg om ervoor te zorgen dat alle leden elkaar goed leerden kennen. In totaal waren er in oktober 1871 niet meer dan 170 Amsterdammers aangesloten bij de Internationale.¹¹ Ruim een halfjaar later was dat aantal nog maar gegroeid tot 210, waarvan er niet minder dan 90 tot de Gemengde Vereeniging van Klaas Ris en de zijnen behoorden. De Kleermakers-Vereeniging Vooruitgang door Broederschap telde toen 50 leden, de lithografen of steendrukkers van Vereedeling, Oefening en Toekomst 52, terwijl de metaalbewerkers van Recht voor Allen met maar 34 man waren.¹² Voor een succesvolle vakbondsstrijd in moderne zin waren deze aantallen natuurlijk volstrekt ontoereikend, maar het bood een ideale omgeving voor de politieke socialisatie van de leden. Mogelijkheden om zich in anonimiteit terug te trekken en de activiteiten aan anderen over te laten ontbraken geheel. Alle leden en bestuurders kenden elkaar persoonlijk, voorzover ze al niet samen, als vrienden, burens of collega's, lid waren geworden. Intensief en rechtstreeks persoonlijk contact tussen allen maakte de organisatie in hoge mate doorzichtig. Wie in een zo kleine kring werd opgenomen, kon onmogelijk ontkomen aan de invloed van de daar heersende denkbeelden.¹³

TAPPERIJEN, FEESTEN EN EEN LIED

De hooguit tweehonderd Amsterdammers die in deze jaren samen de afdeling van het rww vormden, stonden voor de taak een eigen politieke inhoud en vorm te ontwikkelen. De bouwstenen daartoe werden aangedragen in toespraken en artikelen in *De Werkman*, waarbij de grens tussen beide niet altijd scherp was. Veel kopij bestond uit opschrift gestelde redevoeringen en discussies in vergaderingen, terwijl omgekeerd op veel vergaderingen uit de krant werd voorgelezen. De meest omvangrijke en diepgravende teksten die de Amsterdamse Internationalen ter beschikking stonden, waren twee brochures, die niet meer dan 28 en 66 pagina's omvatten. Een zekere Pieter van der Willigen had in Londen, na consultatie van Karl Marx, zijn *De Internationale en de Parijsche commune van 1871* geschreven, een apologie die in het najaar van 1872 te Amsterdam bij Hendrik Huisman verscheen.¹⁴ Omvangrijker, wijder verspreid en van grotere invloed was echter Hendrik Gerhards *De Internationale en haar beoordelaars* uit september 1871, waarin een uitvoerig toekomstbeeld van een communistische samenleving werd geschetst.¹⁵ Ook met de zes agitatorische bladzijden van Tubal Kaïns *Wacht U voor de Internationale* en de verzamelde stukjes van Klaas Ris besloeg de meest complete bibliotheek van een Internationaal nog geen vijf centimeter boekenplank.

Wel moet een enkeling nog toegang hebben gehad tot de schaarse socialistische werken uit een eerder tijdvak. Zo citeerde Willem Ansingh, in de aanhef van een artikel voor *De Werkman*, een didactisch vers waarmee H. J. Berlin zijn wijsgerige brochures placht te besluiten.¹⁶ De Gentse kameraden herkenden bij lezing van Gerhards brochure onmiddellijk de bron waaruit de auteur zijn inspiratie had geput:

Wij hadden eene voordracht gelezen van Gerhard: *De Internationale en hare beoordeelaars* – die, naar het scheen, getrokken was uit *Le Voyage en Icarie* van Cabet.¹⁷

Het kennelijke gebrek aan oorspronkelijkheid weerhield de Gentenaren er overigens niet van, in 1876 de tweede druk van Gerhards toekomstvisioenen te verzorgen.

Voor de aanschaf van het schaarse eigen drukwerk konden Amsterdammers vrijwel uitsluitend terecht in de Kerkstraat bij de Leidsestraat, bij de Boekhandel voor de Vrije Gedachte. Hier zetelde Hendrik Huisman, die de brochures van Van der Willigen en Ansingh-Tubal Kaïn ook had uitgegeven. Daarnaast bestond zijn fonds vooral uit werkjes van vrijdenkers en vrijmetselaars. Aanvankelijk had ook boekhandelaar Joh. W. Braun in de Molsteeg zijn zaak in dienst van de beweging gesteld, maar deze was in december 1870 failliet gegaan.¹⁸ Na het overlijden van Huisman in februari 1873 sloot ook diens Boekhandel voor de Vrije Gedachte de deuren. Wat restte waren huisadressen als die van Willem Ansingh, Klaas Ris of Salomon van der Hout en de enkele tapperijen waar brochures en bladen soms verkrijgbaar waren.

Voor de verspreiding van nieuwe en vrije gedachten bleken direct contact en onderlinge gesprekken van groter belang dan de veel onpersoonlijker schriftelijke variant. Dat zou zo blijven, ondanks de centrale rol die de drukkersgezellen in de Amsterdamse Internationale speelden. Een plek waar gesprekken vrijuit gevoerd konden worden, boden de enkele bierhuizen en tapperijen die door geestverwanten werden uitgebaat.¹⁹ De twee voornaamste waren gelegen aan de westelijke rand van het eigenlijke centrum, alleen door de grachtengordel gescheiden van de Jordaan.

De tapperij die G. M. Meijer in de Nieuwe Nieuwstraat bij de Nieuwendijk dreef, werd onder de naam Cosmopoliet een bekend bolwerk van de Amsterdamse Internationalen. Twee vooraanstaande leden van de afdeling, Henri Timmer en P. J. Luitink, woonden er op kamers en dreven er hun gezamenlijke handel in kruidenierswaren en 'Berliner erwtenworst'. In Cosmopoliet kon men behalve voor voeding en drank ook terecht voor losse nummers van *De Werkman*, van het Antwerpse zusterblad *De Werker*, of van *De Nederlander*, een krant van in Londen verblijvende Amsterdamse en Vlaamse Internationalen. Inschrijven als abonnee kon er natuurlijk ook.²⁰ En toen op 3 augustus 1872 de drukkers van de firma Roeloffzen & Hübner na het ontslag van een collega spontaan in staking gingen, konden zij nog diezelfde avond in Cosmopoliet terecht om te vergaderen.²¹

Een nog belangrijker aanloopadres lag op loopafstand van Cosmopoliet, op de hoek van de Spuistraat en de Lijnbaanssteeg. Hier had de toen vijftigjarige kastelein Jean Marie Jozeph Desprez vanaf oktober 1871 de voormannen van de Gemengde Vereeniging hun vergaderingen laten houden om een jaar later zelf in het bestuur te worden gekozen.²² Zijn café bood gastvrij onderdak aan velerlei 'Internationaal' vermaak. Net als in Cosmopoliet werden bij Desprez bladen en soms brochures verkocht, werd zo nu en dan geld ingezameld voor kameraden in nood en lagen de rekwesten van Klaas Ris ter ondertekening. Ook Desprez had kamers over, waarvoor hij huurders zocht onder lezers van *De Werkman*.²³ Een aantal opmerkelijke initiatieven van de Internationale werd ten huize van Desprez genomen. Dat gold voor de mislukte oprichting van een soort arbeidsbeurs, zoals E. H. Hartman dat eerder al had geprobeerd: patroons die volk, en werklieden die werk zochten, konden zich kosteloos aanmelden in de gelagkamer van Desprez. Daarnaast begon de door Amsterdamse Internationalen opgerichte 'Vereeniging Ontwikkeling is de Standaard der Menschheid' er sinds oktober 1872 op woensdagen en zondagen haar lessen Frans voor werklieden.²⁴

Toch bleef een kroeglokaal als dat van Desprez in de Spuistraat natuurlijk in de eerste plaats het terrein waar de Internationalen ontspanning en gezelligheid vonden. Zo bijvoorbeeld tijdens het eerste jaarfeest van de Gemengde Vereeniging, dat 'recht aangenaam en broederlijk' op woensdagavond 2 oktober 1872 werd gevierd. In aanwezigheid van 'vele vrouwen' werden de voordrachten afgewisseld met muziek en zang, waarna de aanwezigen pas 'lang na middernacht' en in een zeer 'aangename stemming' uiteengingen.²⁵ De gezelligheid werd met name bevorderd door samenzang, en daartoe had *De Werkman* sinds mei 1870 zo nu en dan oproerige liederen van de Antwerpse Internationaal Hendrik van Offel gepubliceerd. Van Offel was in Amsterdam beland en daar had zich rondom hem een troepje zanglustigen gevormd, dat als Werkmanskring De Vrienden oefende in de tapperij van Desprez. Het verzamelde repertoire aan 'vrije zangen', alle van de hand van Van Offel, verscheen als brochure in twee afleveringen in januari en februari 1872 bij H. Wollring.²⁶

Daarvoor al had Werkmanskring De Vrienden op een inventievere wijze geprobeerd, Van Offels 'Kanailje-lied' in brede kring bekend te maken. Begin november 1871 kwam een ontdane Hendrik Hemen bij de Amsterdamse politie daarvan verhaal doen. Deze orgeldraaijer uit de Suikerbakkerssteeg was op zaterdagavond ontboden in 'een tapperij gelegen op de hoek van de Spuistraat en Lijnbaanssteeg' (de zaak van Desprez), alwaar een groepje onbekenden hem een pak liederen had aangeboden 'om die langs de straat te zingen en uitteventen'. De orgeldraaijer was geschrokken van wat hij te lezen kreeg en had zich met een smoesje van het karwei weten af te maken.²⁷ Het was ook niet mals, wat De Vrienden hem wilden doen uitgalmen op straten en op pleinen:

'Gij zijt Kanailje!' heeft men ons verweten...

Gegroet, o naam, die zoveel grootsch bevat! -

Doch lang genoeg heeft men ons zweet gegeten...
Straks staken wij den loop van 't levensrad!²⁸

Vooralsnog zou de ferme taal van liederen als het 'Kanailje', 'De Groote Dag' of 'Wie en Wat Wij Zijn' alleen in de beslotenheid van de eigen kring gehoord worden. Daarmee bleef de reikwijdte misschien beperkt, wie het wel te horen kreeg, kon niet onberoerd blijven.

Met name Van Offels 'Kanailje-lied' werd in korte tijd enorm populair onder de Internationalen, mede dankzij de optredens die de schrijver zelf op vergaderingen en bijeenkomsten verzorgde. Het werd een vaste gewoonte zijn lied samen te zingen met het 'Vrijheidslied' van P.J. Luitink, die in november 1871 in zijn kamer boven café Cosmopoliet aan tuberculose was bezweken. Luitinks verzamelde *Werkmansliederen* zouden in juli 1872 postuum worden uitgegeven door Hendrik Huisman.²⁹

Deliedteksten konden eindeloos herhaald worden en werden dankzij het rijm veel gemakkelijker onthouden dan redevoeringen. De liederen van Van Offel en Luitink brachten een glasheldere boodschap en hebben mede vormgegeven aan een eigen, zelfbewuste mentaliteit onder de Internationalen. Het waren deze liederen waaruit de werklieden van de Internationale leerden nieuwe trots te putten uit hun achterstelling:

Ja, 'k ben van 't arme, ruwe, domme volk!... Ras, bazen,
De hoeden af! al kwetst het uw fatsoen!
Het helpt u niet van gramschap op te springen,
Te dreigen met geweld en moord,
Toch zal ik voor het volk, mijn dierbre moeder, zingen!
'k Begin... De hoeden af! en hoort!³⁰

Gezamenlijk gezongen op vaste pleisterplaatsen als Cosmopoliet en de tapperij van Desprez, op feestavonden en gewone vergaderingen van de 'Internationale' vakverenigingen, hielpen de 'Vrije Zangen' en 'Werkmansliederen' de kleine kern van Amsterdamse socialisten aaneen te smeden in een sfeer van broederschap en gezelligheid.

INTERNATIONALEN AAN DE WIEG EN AAN HET GRAF

Uiteraard streefden de bij de Internationale aangesloten vakverenigingen ernaar zo veel mogelijk vakgenoten te bereiken, maar veel succes boekten zij niet. Meer vrucht droeg hun pogen de eigen vrouwen te doordringen van de zegeningen van het verenigingsleven. Als zo vaak tevoren waren ook hierin de typografen baanbrekers geweest. In de middag en avond van zondag 10 juli 1870 hadden zij in Vliedzorg in de Plantage de eerste vakbondsvergadering 'met dames' gehou-

den. Ondanks het slechte weer werd het een succes: de voordrachten en liederen vielen in de smaak en de vrouwen luisterden aandachtig naar sprekers die uitlegden waarom vereniging van de mannen ook in hun belang was.³¹ Die boodschap kwam goed over en in augustus 1872 was het dan ook een Amsterdamse 'Typografen-Vrouw' die de stoutmoedigheid had een stuk voor *De Werkman* in te zenden. Het was zeker de eerste – en waarschijnlijk ook de enige – keer, dat een vrouw in het blad schreef. Erop vertrouwend dat niemand het haar euvel zou duiden, riep zij haar zusters op, hun op dat moment stakende mannen te steunen, want: 'Hun strijd is de onze: dezelfde moed die Haarlems vrouwen in de belegering bezielde [sic], moeten wij toonen nog te bezitten.'³² Het was een thema dat Gerhard Thomas Mohrman al in 1857 had gebruikt: 'Zijt vrouwen als een Kenau Hasselaar!'³³

Het voorbeeld van de Amsterdamse ANTB vond navolging bij zowel 'Nationale' als 'Internationale' vakverenigingen. De smeden van Recht voor Allen hielden vier maanden later, op zondag 3 november 1872, hun eerste vergadering met vrouwen en lieten zelfs één hunner het woord voeren. Catho Hoogstraten, gehuwd met een bestuurder van desmedenvereniging, was daarmee waarschijnlijk de allereerste vrouw die in Amsterdam een werkliedenvergadering toesprak. Het werd een opmerkelijk debuut, waarbij vrouw Hoogstraten geen blad voor de mond nam. Zij begon met te vertellen dat zij al enige malen de vergaderingen van mannen had bijgewoond en had begrepen, dat de mannen zich aaneensloten om 'de behoeften van vrouw en kinderen als eerste punt te stellen'. Daarin gaf de spreekster hun groot gelijk, maar tevreden was zij nog niet. Waren armoede en gebrek niet mede gevolg van een te bedeesd en voorzichtig optreden? Het werd hoog tijd dat de mannen eens wat doortastender voor hun recht zouden strijden:

Zijt gij er niet de schuld van, vaders, dat uw vrouw de deur moet uitgaan om schoon te maken bij een nietsdoener, of geeft gij haar geld genoeg, dat zij zulks niet noodig heeft? Zijt gij er niet de schuld van, vaders en zonen, dat uwe dochters en meisjes naar watten- en waskaarsenfabrieken moeten gaan, om in hunne behoeften te voorzien, en als zij later een handwerksman trouwen, nog geen aardappelen kunnen schillen, nog veel minder een gat in zijn kous kunnen stoppen of een lap in zijn broek zetten?

Vrouw Hoogstraten riep de mannen op, nu eindelijk eens de strijd tegen het verdrukkende kapitaal aan te gaan. En als het niet goedschiks ging, dan moest het maar anders:

Want indien gij niet voor ons en onze kinderen zorgt, zult gij u blootstellen door ons veracht en als lafaards aangezien en aangewezen te worden; want hoe kan men achting voor iemand hebben, die ons gebrek laat lijden? En u, vrouwen, raad ik aan, niets te doen wat buiten uw huishouding is om daarmee uw

ellendig bestaan een weinig te lenigen; dan zal, indien uw man geen moed heeft, den nood hem dwingen zich te vereenigen, om met kracht tegen onze verdrukkers op te staan.³⁴

Het was een onverhuld dreigement: om hun mannen te dwingen een toereikend kostwinnersloon te bevechten, zouden de vrouwen kunnen weigeren zich nog langer te vernederen door buitenshuis te werken. De vergaderden mochten dan met een daverende toejuiching antwoorden, voorlopig konden de mannen het ermee doen. De Internationale was hun exclusieve terrein geweest, en was dan ook een zaak die zich buitenshuis, in tapperijen, vergaderlokalen en werkplaatsen afspeelde. Door vrouwen als Catho Hoogstraten in de kring toe te laten, kwam daarin verandering.

Het optreden van Catho Hoogstraten was uitzonderlijk en contrasteerde sterk met wat men van vrouwen verwachtte. De Amsterdamse diamantair Alexander Daniëls hield in 1871 een speciaal voor vrouwen georganiseerde 'Volksvoordracht' en werd door zijn gehoor niet tegengesproken toen hij veronderstelde, dat zij het vergaderen van hun mannen maar onzin vonden:

Was het u niet dikwerf onaangenaam, lieve hoorderessen! wanneer gij den ganschen dag bezig waart om het huishouden knap te houden, wanneer gij met de lieve kleinen, (die ook niet altijd den ganschen dag lief waren), wanneer gij met die lieve kleinen getobd hadt en nu rustig neêr zat, in afwachting dat vader zou te huis komen, om met hem het overige van den avond door te brengen, was het u niet onaangenaam, wanneer dan uw man het werkpak afwierp en haastig zich wat opknapte om naar de eene of andere vereeniging te gaan?

De spreker leek goed te weten hoe een door de verenigingskoorts bevangen huisvader de sfeer in het gezin kon bederven:

En hoewel alle vrouwen even lief en zachtzinnig zijn, behalve die van onzen buurman, durf ik toch de veronderstelling wagen, dat menig wijfje daartegen pruttelde.³⁵

Menig vergaderaar keerde bovendien in kennelijke staat huiswaarts, en dat zal de huiselijke vrede niet ten goede zijn gekomen. Ene V. deed er verslag van in *De Werkman* en beschreef hoe hij met een borrel op bij thuiskomst door 'moeder de vrouw' werd toegebeten dat alles maar duurder werd en hijzelf lang niet meer zo fris en kwiek was als vroeger. Na een onrustige nacht vol gedroomde discussie en debat was de arme werkman dan ook met een verschrikkelijke hoofdpijn ontwaakt.³⁶

Een enkele jonge Internationaal zag de bui tevoren al hangen. In dezelfde maand dat Alexander Daniëls zijn sombere beeld van het huwelijk van de verenigingsman schetste, adverteerde de vrolijke vrijgezel C. P. Michon om een meisje.

Zichzelf omschreef hij als: 'Een jong mensch, godsdienst Internationale, kapitaal arbeid.' Eventuele huwelijkskandidates moesten dan ook in ieder geval 'dezelfde gevoelens toegedaan' zijn:

Op schoonheid of geld (goud, zilver of koper) zal niet worden gelet, echter wel op liefde, zoowel voor den ongelukkigen arbeider, als voor den verzoeker dezes.

Twee weken later bevestigde Michon de ontvangst van vier brieven. Weliswaar vond hij de keuze nog te mager, maar welbeschouwd was het een opmerkelijke oogst. Blijkbaar waren er in maart 1871 ten minste vier meisjes die zich vervuld wisten van 'liefde voor den ongelukkigen arbeider' en die er geen been in zagen met een beruchte Internationaal te trouwen.³⁷

Het huwelijk met een vooraanstaand Internationaal bracht bijna altijd een onevenredig groot deel maatschappelijke rampspoed en tegenslag met zich mee. Huwelijken die daartegen bestand bleken, verkregen dan ook een glans van heroïek, en jubilea als het zilveren huwelijk van Hendrik Gerhard en zijn Zwitserse Susanne Stehli werden in later jaren gevierd als feestdagen van de beweging. De machinist en metaalbewerker J.C. Lebeau, leerling uit de school van Klaas Ris, plaatste in 1875 een familiebericht in *De Werkman*, waarin hij zijn Grietje 'mijn geliefde compagnonsche' noemde.³⁸ Daarmee introduceerde hij een voor Amsterdamse echtgenoten volstrekt nieuwe titulatuur, maar in welke opzichten het samenleven van mannen en vrouwen onder invloed van de Internationale ook werkelijk van karakter veranderde, valt moeilijker na te gaan.

Naarmate de mannen meer en meer kennismaakten met de beperkingen van hun actiemiddelen, ontstond ruimte voor een aanpak waarin ook de vrouwen een eigen rol werd toebedacht. Menig verenigingsman moest zijn optreden in loonacties of stakingen bekopen met ontslag en een plaats op de zwarte lijst. In zulke gevallen was, buiten migratie, maar één oplossing voorhanden: de getroffen opende met ingezameld geld een winkeltje. Behalve wanneer het een handel in drank of tabak betrof, moest de klandizie van vrouwen komen. Dat dit terdege beseft werd, bleek al bij de eerste keer dat voor deze oplossing moest worden gekozen. Na de scheepstimmerliedenstaking van 1869 kon stakingsleider Herman Akkerman niet meer in zijn oude stiel terecht en opende hij een broodwinkel. *De Werkman* wist van wie het slagen of falen afhing: 'Laten wij dus onze vrouwen aanraden onzen vriend te begunstigen!' Ook na het overlijden van lied-dichter P.J. Luitink werd de lezers gevraagd hun vrouwen de komenijswinkel van de weduwe te laten begunstigen.³⁹

Tegelijkertijd werd ook de directe tegenstelling van dit begunstigen, de zogenaamde winkelboycot, als strijdmiddel ontdekt. Sarphati's broodfabriek aan de Vijzelgracht werd met een dergelijke 'consumentenstaking' bedreigd, nadat de directie geweigerd had de werklieden in hun eisen tegemoet te komen. Later moest een Amsterdamse spekslager boeten voor zijn medewerking aan een rapport, waarin werd voorspeld dat loonsverhoging slechts tot groter drankmis-

bruik zou leiden. Zijn klanten bleven daarop spontaan weg, naar *De Werkman* meende, 'als een aardig staaltje van volkswraak'.⁴⁰ Gezien de taakverdeling tussen man en vrouw bij de bevoorrading van het huishouden, moet het nieuwe wapen van de winkelboycot grotendeels een vrouwenzaak zijn geweest.

De nieuwe geest van de Internationale liet zich door geen drempels weerhouden en werd hier en daar vaardig over complete huisgezinnen. De in 1869 geboren dochter van Catho Hoogstraten zou in twintig jaar opgroeien tot wat de socialistische pers bewonderend omschreef als 'een lieve verschijning', die met socialistische spreekbeurten en zangvoordrachten in het hele land optrad. Toen de moedige toespraak van haar moeder al lang in vergetelheid was geraakt, zou de jongere Cato Hoogstraten op haar beurt grote faam verwerven.⁴¹ Dat zij was opgegroeid in een gezin waarvan zowel vader als moeder de Internationale actief ondersteunde, zal haar toetreden tot de beweging zeker hebben bevorderd en haar hebben voorbereid op de rol die zij te vervullen kreeg. Hoe weinig verfijnd ook, de grondslagen voor een socialistische pedagogiek werden in deze jaren gelegd. Afdelingssecretaris J. E. Keller bezwoer zijn kameraden tenminste dat hij zijn drie kinderen, 'waarvan de jongste nauwelijks kan praten', zou aanleren hoe zij 'met al de kracht hunner jeugdige stemmen' moesten uitroepen: 'Leve de republiek!'⁴²

Een schetsje van kleermaker F. Toepoel, secretaris van zangvereniging De Vrienden, laat zien waartoe het opgroeien in een 'Internationaal' gezin al niet leiden kon. Toepoel had zijn kinderen bij thuiskomst bespied en noteerde voor *De Werkman*:

Willen wij samen eens spelen? Gij heet Nationaal, ik Internationaal. Laten wij nu samen eens kegelen. Gij, Nationaal, begint te spelen. De bal wordt geworpen door Nationaal. Misgeworpen! Internationaal speelt: Ik heb het gewonnen, roept hij, want ik heb den koning omvergeworpen.⁴³

De kinderen toonden zich gretig genoeg, maar in de strijd was voor hen nog geen plaats: de titanenkamp tussen kapitaal en arbeid was nu eenmaal geen kinderspel. Vader Toepoel moest wel glimlachen om het politieke kegelen van zijn kleinen, maar had er toch maar snel een eind aan gemaakt.

De enig bekende poging in deze jaren een jeugdig publiek aan de organisatie te binden, dateert uit de zomer van 1871, toen ene C. J. S. de jongelingen vanaf 15 jaar opriep zich te verenigen in plaatselijke jongelingsverenigingen. De leden zouden zich verplichten, straks als soldaat alleen in de lucht te zullen schieten: 'Maakt een bond, europeesche Internationale, overleg een woord of teken ter herkenning, en de oorlog zal verdwijnen.' Een fraai denkbeeld, ongetwijfeld ontsproten aan de afschuw die de Frans-Duitse oorlog had gewekt, maar werkelijkheid is het nimmer geworden. Een herhaalde oproep, dit keer gericht aan vaders, moeders en werklieden om respectievelijk hun zonen, dochters en loopjongens te sturen, maakte zelfs al gewag van plannen voor onderricht in natuur-

kennis, geschiedenis, 'Gelijkheid van de mens op elk gebied', waardering voor de arbeid en de werkman en 'Verder: bijv. teekenen, nuttige zangoefeningen en liederen, opstellen maken en vooral, zoo mogelijk, redeneringen voor de vuist, die zeer gewenscht en hoogstnoodig zijn.'⁴⁴ Maar ook deze vroege voorstelling van de latere 'kaderscholing' is toen niet gerealiseerd.

Terwijl de Internationalen de jeugd min of meer verwaarloosden, besteedden zij veel zorg aan hun doden. Dat bleek al direct tijdens de allereerste gelegenheid waarbij een Amsterdammer als socialist ten grave werd gedragen. Lieddichter P.J. Luitink bezweek op 15 november 1871, vlak voor zijn dertigste verjaardag, in zijn kamer boven café Cosmopoliet. Zijn geestverwanten vernamen het droeve nieuws via een zwartomkaderd rouwbericht op de voorpagina van *De Werkman*. Daarin werd Luitinks ijverige inzet voor de beweging en voor het geluk der arbeidersklasse geroemd. Grote nadruk werd gelegd op het feit dat de overledene het beginsel ook met de dood voor ogen trouw was gebleven. Na een lang ziekbed met veel bloedspuwingen had hij de naderende dood 'kalm en blijmoedig' afgewacht, niet omdat hij geloofde een hemels paradijs te zullen betreden, maar in de overtuiging 'op aarde zijn plicht betracht te hebben, en, al mocht hij er de vruchten niet van plukken, medegewerkt te hebben aan het geluk der menscheid, aan de verheffing van den arbeider'.⁴⁵

Het overlijden bracht de Amsterdamse aanhang van de Internationale massaal op de been voor de begrafenis op zondag 19 november. Alle tweehonderd leden van de Amsterdamse sectie zouden de kist 'in goede orde' van het sterfhuis in de Nieuwe Nieuwstraat naar de begraafplaats hebben begeleid.⁴⁶ De bestuurders Gilkens, Michon, Gerhard en Desprez spraken aan de groeve voor een publiek dat onderweg tot wel duizend man zou zijn aangegroeid. Na de toespraken ontblootten allen het hoofd en werd 'met frissche stem' een strofe gezongen uit het 'Vrijheidslied', dat Luitink zelf nog maar een paar maanden eerder had geschreven. Op de wijze van de 'Marseillaise' klonk een wel heel toepasselijk couplet, waarin de broeders trouw zwoeren aan de vrijheid, 'op het kille grafgesteent' van hun voorouders en 'den vaders bleek gebeent'. Na dit plechtig moment volgde nog een zitting in Vliedzorg, waar de weduwe Luitink een ingezameld bedrag kreeg overhandigd, vergezeld van een speciaal vervaardigde loden bus. Daarin bevond zich een papier met de namen van de Amsterdamse Internationalen die gezworen hadden, voor altijd trouw te zullen blijven aan de denkbeelden van hun overleden kameraad.⁴⁷

De begrafenis van P.J. Luitink was de eerste waarbij de Amsterdamse Internationalen een uitvaart op eigen wijze vorm konden geven. Des te opvallender is dan ook dat in de paar dagen tussen het overlijden en de begrafenis een dagvullend programma op touw kon worden gezet. Dat het geen eenmalige bevestiging betrof, maar een als noodzakelijk ervaren eerbetoon, bleek uit de diepe teleurstelling omtrent het verloop van Hendrik Huismans uitvaart in februari 1873. Eindelijk had zijn kromgegroeide, zieke lichaam het begeven, en hoewel de begrafenis dit keer op een doordeweekse dag viel, waren Willem Ansingh en

andere voormannen 's ochtends vroeg present. Bij het sterfhuis in de Bakkerssteeg bij de Botermarkt werd hun echter de toegang ontzegd door een college van 'broeders' uit de loge Post Nibula Lux. Ook zij wilden 'hun' dode op eigen wijze ter aarde bestellen, en weigerden anderen een aandeel in de plechtigheid. Hoe men ook aandrong en smeekte, het lijk kregen zij niet meer te zien en het zou dan ook worden begraven volgens maçonniek ritueel. De Internationalen volgden zwijgend de stoet van logebroeders en luisterden verwonderd naar de grafrede van Günt, 'hoofdzakelijk in de allegorische stijl der vrijmetselarij'. Er bleef weinig anders over dan het plaatsen van een oproep om het graf zo veel mogelijk te bezoeken, de plaats 'waar de aarde het stoffelijk omhulsel van onzen vriend dekt'.⁴⁸

De dood van een geestverwant betekende een nieuwe wijding aan het heilig ideaal. Ongetwijfeld had het sterven zelfs voor de meest dierste vrienden maar weinig van zijn ontzagwekkendheid verloren. De vijf nagelaten liederen van Luitink werden na zijn dood in een brochure samengebracht, waarbij in de advertenties met nadruk werd vermeld dat de opgenomen 'Jubelzang' op zijn sterfbed was geschreven.⁴⁹ Nu was dit bepaald niet het hoogtepunt in Luitinks beperkte oeuvre, en het lied raakte dan ook spoedig in vergetelheid. Anders verging het Luitinks 'Vrijheidslied', dat een klassieke status kreeg. Het sterfbed bleef echter tot de verbeelding spreken: latere generaties socialisten wisten te vertellen dat Luitink juist dit 'Vrijheidslied' op zijn sterfbed zou hebben vervaardigd. Reeds te zeer verzwakt om nog te kunnen schrijven, had hij zijn kameraden bij zich geroepen om hun, 'met zijn laatste adem', het lied voor te zingen.⁵⁰ In mythes als deze werd de herinnering aan gevallen strijders levend gehouden. De socialistische leefden voort na de dood, ook zonder hiernamaals.

De Internationalen streden een uitermate serieuze strijd, die geen halt hield aan de voordeur of de rand van het graf en daarom diep ingreep in het persoonlijk leven van mannen, vrouwen en hun kinderen. Juist aan die versmelting van formele organisatie en persoonlijke, emotionele relaties putten de weinige Amsterdamse leden van de Internationale de kracht om zich in een betrekkelijk isolement te handhaven. Het socialisme ontleende een belangrijk deel van zijn aantrekkingskracht aan het genoeglijk samenzijn in kroegen, huiskamers en vergaderzaaltjes. De Amsterdamse werklieden die elkaar daar op vaste momenten in de week ontmoetten, waren bovendien niet zelden door meer dan het lidmaatschap alleen met elkaar verbonden. In dat opzicht was de Amsterdamse afdeling van de Internationale evenzeer een buurtvereniging, een kring collega's of een uitgebreide familie. Op hun beurt leken dergelijke sociale relaties, naarmate de organisatie langer bestond en de leden meer gezamenlijke ervaringen opdeden, door het heilig ideaal meer glans en betekenis te krijgen. Bestaande banden van familie, buurt, werkplaats en kroeglokaal werden in de strijd versterkt en van een politieke lading voorzien.